

Wojciech Jaworski

(Sosnowiec)

ŻYDOWSKIE STOWARZYSZENIA POMOCY WZAJEMNEJ W KRÓLESTWIE POLSKIM (1867–1914)

Abstract

JEWISH MUTUAL AID ASSOCIATIONS IN THE KINGDOM OF POLAND (1867–1914)

This article presents Jewish mutual aid associations in the Kingdom of Poland in the nineteenth century. Among the discussed matters are: the legal foundations for organising associations of this type, the chronology of their establishment, the socio-professional character of the founders and members, the attitudes of the authorities towards the creation and operation of these associations. The article is based on original, previously rarely used archives. There were 67 associations established in the discussed time period, including 32 in the Piotrków district (*gubernia*) and 17 in the Warsaw district.

Key words: Kingdom of Poland, 19th century, Jews, social associations, mutual aid associations.

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie, XIX wiek, Żydzi, organizacje społeczne, stowarzyszenia pomocy wzajemnej.

Przemiany społeczno-ekonomiczne w Królestwie Polskim w XIX w. i pojawienie się cyklicznych kryzysów gospodarczych powodowały między innymi okresowe pogarszanie się położenia materialnego części ludności wyznania mojżeszowego. Przemysł fabryczny stanowił konkurencję dla części rzemieślników, a handel hurtowy ograniczał dochody drobnych i średnich kupców. Wymagało to zmian w procesach produkcji i wymiany oraz modernizację przedsiębiorstw, które wymagały niekiedy wysokich nakładów finansowych. Powodowało to, że część rzemieślników i handlarzy znajdowała się czasowo w trudnej sytuacji materialnej. Także najemni pracownicy fizyczni i umysłowi bywali pozbawieni dochodów w wysokości wystarczającej do egzystencji lub niekiedy w ogóle ich pozbawieni.

Na mocy postanowienia Namiestnika Królestwa Polskiego z 1821 r. utworzono okręgi bożnicze o kompetencjach ograniczonych do kwestii religijnych i charytatywnych, które zastąpiły działające dotychczas kahały¹. Przynależność do nich była przymusowa, ale ich obowiązkiem było udzielanie wsparcia materialnego potrzebującym. Jednak w większych skupiskach Żydów o dużej liczbie imigrantów nie było możliwości wywiązania się przez okręgi bożnicze z obowiązku pomocy materialnej wiernym, którzy znaleźli się w trudnym położeniu. Rozwiązania problemu szukano w zakładaniu stowarzyszeń pomocy wzajemnej.

Podstawą wyodrębnienia żydowskich organizacji samopomocowych jest odniesienie do ich charakteru etniczno-narodowego w nazwie, ograniczenie w statucie przynależności do wyznawców judaizmu lub faktyczna przynależność do stowarzyszenia tylko Żydów.

Po upadku powstania styczniowego administracja państwowa prowadziła wobec prób tworzenia organizacji społecznych w Królestwie Polskim politykę ograniczania. Została ona wzmocniona w okresie reakcyjnych rządów cesarza Aleksandra III (1881–1894). W pierwszym okresie panowania Mikołaja II (1894–1905) władze państwowe wprowadziły regulowanie rejestracji i zasad działalności formalnych struktur życia społecznego. Prawo legalizacji organizacji społecznych należało pierwotnie do cesarza, który upoważniał niekiedy jednorazowo w tym zakresie wybranych wyższych urzędników państwowych. Początkowo przy zatwierdzaniu ich statutów stosowano zasadę precedensu, zastępowaną stopniowo przez statuty wzorcowe dla poszczególnych typów organizacji opracowane przez urzędy centralne. Cesarz przekazywał stopniowo uprawnienia legalizacji właściwym ministrom, głównie spraw wewnętrznych. Po 1896 r. zmieniono w większości dawne i wprowadzono nowe statuty wzorcowe. Jednocześnie z prawa zatwierdzania poszczególnych typów organizacji społecznych rezygnowały urzędy centralne Cesarstwa Rosyjskiego na rzecz właściwych gubernatorów.

Stowarzyszenia wzajemnej pomocy w Królestwie Polskim od 1874 r. były legalizowane przez ministra spraw wewnętrznych Cesarstwa Rosyjskiego na zasadzie dostosowania projektów ich statutów do wcześniej zarejestrowanych. Dopiero 25 października/7 listopada 1904 r. minister spraw wewnętrznych zatwierdził ogólny statut wzorcowy dla tego typu organizacji, a dzień później przekazał prawo rejestracji właściwym gubernatorom. Wyjątek stanowiła stolica Kongresówki, gdzie od 5/18 maja 1905 r. prawo legalizacji należało do generał-gubernatora warszawskiego. Było to podyktowane panującą sytuacją rewolucyjną. Najważniejszym organem stowarzyszeń było zebranie ogólne członków.

¹ M. Ringel, *Ustawodawstwo Polski Odrodzonej o gminach żydowskich*, [w:] *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. 2, red. A. Haffika, I. Schiper, A. Tartakower, Warszawa 1932, s. 244; *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 13, Warszawa b.r.w., s. 147.

Przez członków były wybierane wykonawczy zarząd i kontrolna komisja rewizyjna². Wcześniej obowiązywał jedynie statut wzorcowy stowarzyszeń wzajemnej pomocy czynnych i byłych nauczycieli wydany przez ministra oświaty ludowej 5/17 lipca 1894 roku. Prawo legalizacji pozostawił jednak w swym ręku³.

Wydany w następstwie wybuchu rewolucji manifest Mikołaja II z 17/30 października 1905 r. zapowiedział między innymi liberalizację życia społeczno-politycznego w Cesarstwie Rosyjskim, a tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach z 4/17 marca 1906 r. ułatwiły zakładanie i funkcjonowanie organizacji społecznych. Przepisy te regulowały zasady legalizacji i działalności wszelkiego typu stowarzyszeń z wyjątkiem religijnych oraz prowadzących dochodową działalność gospodarczą. Prawo legalizacji organizacji przekazano powstałym na ich podstawie urzędom gubernialnym do spraw stowarzyszeń i związków. Istniała możliwość przyjęcia do wiadomości przez urząd faktu powstania organizacji lub zatwierdzenie statutu, co nadawało jej osobowość prawną.

Żydowskie stowarzyszenia pomocy w Królestwie Kongresowym nie były przedmiotem szerszych samodzielnych opracowań. Organizacje samopomocowe grupujące najemnych pracowników wyznania mojżeszowego pracujących w handlu i usługach przedstawił częściowo Stefan Wrzosek⁴. Władysław Lech Karwacki pisząc o organizacjach zawodowych działających w Łodzi do wybuchu I wojny światowej omówił także stowarzyszenia pomocy wzajemnej skupiające żydowskich pracowników najemnych w mieście⁵. Część organizacji samopomocowych wzmiankowali także François Guesnet⁶ oraz Kazimierz Badziak i Jacek Walicki⁷. Pierwszy okres działalności najstarszego stowarzyszenia pomocy wzajemnej żydowskich pracowników handlowych ukazał Lucjan Marek⁸.

² Archiwum Państwowe w Białymstoku (APBiał), Rząd Gubernialny Łomżyński (RGL), sygn. 21; wobec obowiązywania w Królestwie Kongresowym w badanym okresie kalendarza juliańskiego zastosowano podwójną datację, uwzględniając kalendarz gregoriański.

³ APBiał, RGL, sygn. 764.

⁴ S. Wrzosek, *Organizacje pracowników handlu gastronomii i spółdzielczości w Polsce*, t. 1 do 1918 roku, Warszawa 1972; *idem*, *Pracownicy handlu Królestwa Polskiego w okresie rewolucji 1905–1907 roku*, „Kwartalnik Historii Ruch Zawodowego” 2 (42), 1972, s. 3–27.

⁵ W.L. Karwacki, *Związki zawodowe i stowarzyszenia pracodawców w Łodzi (do roku 1914)*, Łódź 1972.

⁶ F. Guesnet, *Żydowskie i niemieckie organizacje w Łodzi w XIX wieku; typy i stosunki*, [w:] *Polacy–Niemcy–Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997, s. 162–191.

⁷ K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi do 1939 roku*, Łódź 2002.

⁸ L. Marek, *Początki ruchu zawodowego wśród pracowników handlowych w Warszawie (1856–1881)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” (BŻIH) 2 (58), 1966, s. 81–105; *idem*, *Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Pracowników Handlowych Wyznania Mojżeszowego (1882–1903)*, BŻIH 2 (70), 1969, s. 21–49.

Podstawę źródłową do dziejów stowarzyszeń pomocy wzajemnej w Kongresówce w drugiej połowie XIX w. stanowią archiwalia proveniencji państwowej. Stan zachowania źródeł archiwalnych determinuje możliwości ukazania tematu. Nie zachowały się akta wytworzone w byłych urzędach gubernialnych w Suwałkach. Natomiast w Płocku ich stan jest szczątkowy. Nie został dotychczas opracowany Wydział Administracyjny Rządu Gubernialnego Warszawskiego (1867–1915), co uniemożliwia wyczerpujące przedstawienie organizacji legalizowanych do 1906 roku. Średni stan zachowania prezentują akta wytworzone w urzędach gubernialnych w: Chełmie, Kaliszu, Kielcach, Łomży, Radomiu i Siedlcach, a najlepszy w Lublinie, Piotrkowie Trybunalskim i Warszawie po 1906 roku. Ich uzupełnieniem jest szczątkowo zachowany zespół „Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego” (1874–1917)⁹.

Przy Warszawskim Okręgu Bożniczym w 1856 r. powstało „bractwo subiektów handlowych wyznania mojżeszowego”. Zostało ono przekształcone w Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Subiektów Handlowych Wyznania Mojżeszowego w Warszawie, którego statut zatwierdził 11/23 grudnia 1867 r. Namiestnik Królestwa Polskiego. Jego celem było udzielanie zasiłków w wypadku choroby, braku pracy, starości i śmierci, a także prowadzenie pośrednictwa pracy. Członkami rzeczywistymi organizacji mogli zostać pracownicy w wieku do 45 lat. Obok pracowników do organizacji mogli wstępować właściciele przedsiębiorstw jako członkowie honorowi, którzy wspierali ją finansowo. W latach 1872–1881 liczba członków rzeczywistych wahała się od 189 do 253, a honorowych wzrosła z 32 do 72. W 1869 r. otwarto przy stowarzyszeniu biuro pośrednictwa pracy, a w 1881 r. uruchomiono kursy dla praktykantów sklepowych i rzemieślników. W latach 1882–1903 liczba członków rzeczywistych wzrosła z 317 do 1064, a honorowych wahała się od 80 do 165. Od 1902 r. do organizacji przyjmowano kobiety. Z inicjatywy stowarzyszenia w 1889 r. uruchomiono kursy rzemieślnicze, a w 1892 r. otwarto szkołę rzemieślniczą, w której nauczano stolarstwa, tokarstwa i snycerstwa. W latach 1901–1902 wzniesiono gmach tej szkoły. W siedzibie organizacji urządzano wieczory artystyczne i bale, prowadzono zajęcia gimnastyczne, utrzymywano bibliotekę i czytelnię¹⁰.

⁹ Źródła archiwalne do artykułu zgromadzono w części ze środków finansowych Komitetu Badań Naukowych w ramach projektu „Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864–1914” realizowanego w latach 1999–2002, grant nr 1 H01G 035 17. Występujące nazwy miejscowości mają obecne brzmienie, a te które nie były siedzibą władz gubernialnych lub powiatowych zostały uzupełnione o informację o położeniu w ówczesnym powiecie. Nazwy własne stowarzyszeń oparte są o zapisy w projektach lub zatwierdzonych statutach wnoszonych przez Żydów.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie (APLub), Rząd Gubernialny Lubelski-Wydział Administracyjny-Referat I inspektorsko-nadzorczy (RGL-Adm I), sygn. 1876: 188; L. Marek, *Początki...*, s. 91–96, 100–105; *idem*, *Stowarzyszenie...*, s. 25–26, 28, 31, 34, 47; S. Wrzosek, *Organizacje...*, s. 27, 66, 87; *idem*, *Pracownicy...*, s. 9.

Z inicjatywy Żydów przybyłych z Rosji powstało Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Subiektów w mieście Łodzi, którego statut zatwierdził 11/23 listopada 1886 r. minister spraw wewnętrznych, po uprzedniej zgodzie cesarza 30 października/11 listopada tego samego roku. Jego celem było udzielanie zapomóg w okresie choroby i bezrobocia oraz pożyczek bezprocentowych, wypłacanie jednorazowych zasiłków rodzinie z powodu śmierci członka, świadczenie bezpłatnej pomocy lekarskiej. Prowadzono biuro pośrednictwa pracy i bibliotekę. W latach 1889–1904 liczba członków rzeczywistych organizacji wzrosła z 314 do 1095, a wspierających z 152 do 280. Wśród tych drugich, obok Żydów, byli nieliczni Niemcy wyznania ewangelickiego. Prezesami zarządu byli Henryk Grinbaum (1890), Maksymilian Blit (1893–1894) i dr Józef Zaks (1898). W 1900 r. otwarto przy organizacji szkołę handlową¹¹.

Na wzór organizacji warszawskiej w latach 1876–1880 Żydzi próbowali założyć stowarzyszenie pomocy wzajemnej subiektów handlowych w Lublinie. Wnoszone podania spotkały się ze sprzeciwem generał-gubernatora warszawskiego. Uważał on, że cele organizacji są zbyt szerokie i nie ma gwarancji ich realizacji¹². W 1894 r. żydowscy pracownicy handlu ponowili starania przy wsparciu małych kupców, wzorując się na organizacji działającej w Łodzi, i doprowadzili do zatwierdzenia przez ministra spraw wewnętrznych 22 lutego /6 marca 1898 r. Stowarzyszenia Pomocy Wzajemnej Subiektów i Drobnych Handlarzy Wyznania Mojżeszowego miasta Lublina. Jego celem było wypłacanie zasiłków w okresie choroby i bezrobocia, udzielanie bezpłatnej pomocy medycznej członkom i sierotom po nich. W 1902 r. do organizacji należało około 400 członków¹³.

Własną organizację samopomocową utworzyli w Łodzi pedagodzy. Minister oświaty ludowej 10/22 października 1896 r. zatwierdził statut Stowarzyszenia Pomocy Wzajemnej Nauczycieli i Byłych Nauczycieli Żydów. Prezesem jego zarządu w 1909 r. był Abraham Szwajcer¹⁴.

Bez powodzenia zakończyły się starania żydowskich urzędników prywatnych w dwóch innych miastach Kongresówki o utworzenie organizacji samopomoco-

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego (KGGW), sygn. 2803; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1894:31; Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁódź), Rząd Gubernialny Piotrkowski – Wydział Administracyjny (RGP-Adm), sygn. 5143, 5997, 6215; APŁódź, Rząd Gubernialny Piotrkowski – Kancelaria Prezydyalna (RGP-Prez), sygn. 294; *Zbiór praw obowiązujących w guberniach Królestwa Polskiego*, seria II, wyd. S. Godlewski, t. 2, Warszawa 1886, nr 151, s. 402–427; F. Guesnet, *Żydowskie...*, s. 165, 168, 182–184; W.L. Karwacki, *Związki...*, s. 27, 30, 102; S. Wrzosek, *Organizacje...*, s. 89; *idem*, *Pracownicy...*, s. 10.

¹² APLub, RGL-Adm I, sygn. 1876: 188.

¹³ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APLub, Kancelaria Gubernatora Lubelskiego, sygn. 1899: 164, 1902: 244; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1894: 31; APŁódź, RGP-Adm, sygn. 7397.

¹⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Adm, sygn. 6215; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 294; K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie...*, s. 42.

wej. W latach 1899–1901 próbowano założyć stowarzyszenie pomocy wzajemnej subiektów w Kaliszu¹⁵ wzorując się na organizacjach łódzkiej i lubelskiej, a w latach 1901–1905 stowarzyszenie pomocy wzajemnej żydowskich pracowników handlowych i przemysłowych (oficjalistów) w Częstochowie wzorem organizacji lubelskiej¹⁶.

Także żydowscy rzemieślnicy i kupcy chcieli tworzyć organizacje samopomocowe. W Łodzi w latach 1896–1899 dążyli oni do założenia stowarzyszenia „Pomoc Bracka”¹⁷. Natomiast udało się zalegalizować w Warszawie 31 października/12 listopada 1900 r. Stowarzyszenie Pomocy Drobnym Kupcom, Subiektom i Rzemieślnikom Żydom „Achiezer” (Pomoc Bracka) w Warszawie. Miało ono ogólny charakter samopomocowy. Prezesem zarządu organizacji w 1907 r. był Izaak Wizel¹⁸. Pomoc członkom w trudnych sytuacjach życiowych miało świadczyć żydowskie żeńskie towarzystwo pożyczek bezprocentowych w Łodzi. Jednak starania podjęte w 1903 r. zakończyły się niepowodzeniem¹⁹.

Koszty urządzenia wesela i rozpoczęcie wspólnego życia przez nowożeńców przekraczały możliwości finansowe wielu osób. Grupa kobiet pod przywództwem lekarza bez powodzenia próbowała założyć kasę posagową dla dziewczyn wyznania mojżeszowego w Kaliszu w latach 1901–1902 powołując się na wzór organizacji powstałej w Wilnie w 1900 roku. Generał-gubernator warszawski uznał, że w mieście powstała w 1901 r. kasa posagowa nieograniczająca członkostwa ze względu na narodowość lub wyznanie i nie ma potrzeby tworzyć nowej²⁰. Natomiast 14/27 kwietnia 1904 r. minister spraw wewnętrznych zalegalizował Kasę Posagową „Wesele” w Łodzi, której założycielami i członkami byli Żydzi. Powoływali się oni na wzór ogólnodostępnej kasy powstałej w Kaliszu²¹. Nieujawnienie charakteru etniczno-narodowego w nazwie i statucie umożliwiło jej legalizację. Nie powiodła się w 1905 r. próba utworzenia w Łodzi żydowskiej kasy posagowej, której nazwa podkreślała charakter narodowy. Pewną rolę w odmowie mogło odegrać także panujące wrzenie rewolucyjne w mieście²². Podobny los spotkało dążenie do powołania do życia kasy posagowej dla Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w 1904 roku²³. Rzemieślnicy żydowscy

¹⁵ APŁódź, Kancelaria Gubernatora Kaliskiego (KGKal), sygn. 760.

¹⁶ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 6595, 7066, 7397.

¹⁷ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 6028.

¹⁸ AGAD, KGGW, sygn. 7795; Archiwum Państwowe w Warszawie (APWar), Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (WGUds.Stow), sygn. 306, 1029.

¹⁹ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 7059.

²⁰ APŁódź, KGKal, sygn. 903.

²¹ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 6863.

²² APŁódź, RGP-Adm, sygn. 7405.

²³ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 7203.

próbowali bez powodzenia założyć stowarzyszenie wzajemnej pomocy medycznej w Będzinie w 1902 roku²⁴.

Przyczynami odmów legalizacji była, jak się wydaje, narastająca w najwyższych władzach Cesarstwa Rosyjskiego w końcu XIX w. niechęć do wyznawców judaizmu. Była ona podyktowana panującymi tradycyjnie negatywnymi przekonaniami o Żydach wśród elit rosyjskich, a także dużym udziałem osób pochodzenia żydowskiego w ruchu rewolucyjnym i terrorystycznym w Rosji w XIX wieku. Znalazło to odbicie w zarządzeniu generał-gubernatora warszawskiego z 11/24 stycznia 1902 r. zakazującym legalizacji samodzielnie tworzonych przez wyznawców judaizmu stowarzyszeń pomocy wzajemnej²⁵.

Liberalizacja przyniosła zmianę stosunku władz państwowych do zakładania organizacji samopomocowych przez wyznawców judaizmu. Panujący kryzys gospodarczy skłaniał żydowskich drobnych kupców i rzemieślników do tworzenia stowarzyszeń pomocy wzajemnej. Uzyskanie wsparcia finansowego pozwalało na utrzymanie produkcji lub usług, a także przetrwania trudnego osobistego położenia materialnego.

W Warszawie zalegalizowano: Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Kupców Wyznania Mojżeszowego „Somah Nofim” 23 maja/5 czerwca 1907 r.²⁶, Stowarzyszenie Udzielania Pożyczek Bezprocentowych Drobny Kupcom i Rzemieślnikom Żydom 15/28 czerwca 1907 r.²⁷ oraz Związek Agentów i Inspektorów Pracujących we Wszystkich Gałęziach Ubezpieczeń w Królestwie Polskim 8/21 stycznia 1907 roku²⁸. Trzecia organizacja zaprzestała działalności w 1910 r., a 11/24 czerwca 1913 r. została zlikwidowana. Prezesem drugiej organizacji była Dora Bodker (1911–1913).

Jednak już po kilku miesiącach liberalnego stosunku do inicjatyw żydowskich administracja państwowa powróciła w połowie 1907 r. do ograniczania życia społecznego wyznawców judaizmu w Warszawie. W 1907 r. odmówiono legalizacji stowarzyszenia pomocy wzajemnej fryzjerów Żydów²⁹ oraz stowarzyszenia zwrotnych bezprocentowych zapomóg biednym Żydom³⁰, a w latach 1909–1911 stowarzyszenia pomocy wzajemnej niezamożnych handlarzy artykułami przemysłu młynarskiego (mąki) „Ezras Sohrei Kemah”³¹ oraz praskiego stowarzyszenia udzielania pożyczek bezprocentowych drobnym handlarzom i rzemieślnikom Żydom³².

²⁴ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 6742.

²⁵ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 7203.

²⁶ AGAD, KGGW, sygn. 7193.

²⁷ AGAD, KGGW, sygn. 7193; APWar, WGUds.Stow, sygn. 365.

²⁸ AGAD, KGGW, sygn. 7193; APWar, WGUds.Stow, sygn. 263.

²⁹ APWar, WGUds.Stow, sygn. 316.

³⁰ APWar, WGUds.Stow, sygn. 369.

³¹ APWar, WGUds.Stow, sygn. 628, 846.

³² APWar, WGUds.Stow, sygn. 679.

Polityka ograniczająca żydowskie inicjatywy nie dotknęła organizacji zakładanych przez wyznawców judaizmu w drugim największym skupisku wyznawców judaizmu w Królestwie Polskim. Handlarze i rzemieślnicy doprowadzili do zalegalizowania w Łodzi Stowarzyszenia Pomocy Wzajemnej Akuszerok 22 grudnia 1907 r./4 stycznia 1908 r.³³, Żydowskiego Stowarzyszenia Pomocy Wzajemnej „Achi-Ezer” 5/18 lipca 1908 r.³⁴ i Żydowskiego Stowarzyszenia Pomocy Wzajemnej Właścicieli Zakładów Krawieckich „Hebrat Heitin” 1/14 sierpnia 1909 roku³⁵. Miały one wypłacać członkom zasiłki w okresie choroby i jednorazowe ich rodzinom z powodu śmierci, pokrywać koszty porad lekarskich, a także udzielać pożyczek bezprocentowych.

Obok ogólnych organizacji samopomocowych powstały w Łodzi wyspecjalizowane. Jedynie kredytów bezpłatnych miały udzielać Żydowskie Żeńskie Stowarzyszenie Pożyczek Bezprocentowych zarejestrowane 2/15 lipca 1906 r.³⁶, Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej w Potrzebie „Gemilas Chasodim” 23 marca/5 kwietnia 1909 r.³⁷ i Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Ezra” 1/14 sierpnia 1909 r.³⁸; pomocy chorym – Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Linas Hacedek” 23 marca/5 kwietnia 1909 r.³⁹; wsparcia nowożeńcom – Żydowskie Stowarzyszenie Posagowe 3/16 maja 1908 r.⁴⁰ i Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Kobiet przy Zawieraniu Związku Małżeńskiego „Hachnuses Kało” 11/24 maja 1909 r.⁴¹; a rodzinom po śmierci członka – Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Mogiejn Elef” 10/23 czerwca 1910 roku⁴². Organizacja „Hachnuses Kało” powstała z inicjatywy bogatych kupców, którzy mieli obok składek członkiń tworzyć swoimi dotacjami jej fundusz. Nawiązywała ona do tradycyjnych kas posagowych działających przy gminach żydowskich. Nieznacznie zmieniony w kwestiach wysokości składek nowy statut tego stowarzyszenia zatwierdzono 1/14 stycznia 1913 roku. Na czele jego zarządu stał w 1911 r. Anszel Krakowski.

Na ówczesnym przedmieściu Łodzi, w osadzie Bałuty z inicjatywy mieszczan i fabrykantów wyznania mojżeszowego zarejestrowano 8/21 marca 1908 r. Stowarzyszenie Pomoc Bracka Chorym „Miszmeres Hacholim”. Jego pierwszym prezesem wybrano przemysłowca Szymona Fiszmana. Wobec trudności finanso-

³³ AGAD, KGGW, sygn. 7445; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 552; W. L. Karwacki, *Związki...*, s. 109.

³⁴ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 633.

³⁵ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 814.

³⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2719, 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 300.

³⁷ AGAD, KGGW, sygn. 7867.

³⁸ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 715.

³⁹ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 696.

⁴⁰ AGAD, KGGW, sygn. 7445.

⁴¹ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 701.

⁴² APŁódź, RGP-Prez, sygn. 820.

wych doprowadzono do podniesienia składek członkowskich i w związku z tym zmiany statutu 13/26 maja 1911 roku⁴³.

Poza Łodzią w guberni piotrkowskiej w pierwszych latach liberalizacji Żydzi utworzyli tylko 4 organizacje samopomocowe. W osadzie Stryków (powiat brzeziński) drobnomieszczanie doprowadzili do zalegalizowania 4/17 czerwca 1907 r. Żydowskiego Stowarzyszenia Pomocy Wzajemnej w Czasie Choroby „Linas Hacedek”. Jego pierwszym prezesem był Moszek Lejb Kac (1907–1910). Liczba członków organizacji w latach 1908–1912 miała tendencję spadkową i wahała się od 154 do 250⁴⁴. Identyczny charakter miało Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Linas Hacedek” w Tomaszowie Mazowieckim (powiat brzeziński) zarejestrowane 11/24 maja 1909 roku. Jego założycielami byli przemysłowcy i bogaci kupcy, a pierwszym prezesem zarządu wybrano dyrektora fabryki dr. Wilhelma Landaua⁴⁵. W Częstochowie z inicjatywy drobnych kupców i rzemieślników powstało Stowarzyszenie Wspierania Niezamożnych Handlarzy i Rzemieślników Żydów „Gemilas Chasodim” zatwierdzone 6/19 września 1910 r.⁴⁶ i Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Handlarzy i Rzemieślników Żydów 5/18 listopada 1910 roku⁴⁷. Pierwsza organizacja częstochowska była bezprocentową kasą pożyczkową, a druga miała charakter ogólny udzielając także wsparcia w przypadku choroby i śmierci.

W pozostałych guberniach w pierwszym okresie liberalizacji powstało niewiele żydowskich organizacji samopomocowych.

Z inicjatywy zarządu Towarzystwa Pomocy Biednym Żydom w Kaliszu zatwierdzono 18/31 grudnia 1906 r. przy nim Kasę Pożyczkową. Miała ona udzielać bezprocentowych kredytów drobnym kupcom i rzemieślnikom⁴⁸. Kaliska grupa fabrykantów i bogatych kupców pod przywództwem rabina założyła Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Chorym „Linas Hacedek”, którego statut wpisano do rejestru 14/27 sierpnia 1909 roku. Na czele jego zarządu stanął M. Landau⁴⁹. Poza stolicą guberni tylko w Sieradzu powstało Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Kupców, Drobnych Kupców i Rzemieślników Wyznania Mojżeszowego „Somah Noflim” zalegalizowane 16/29 sierpnia 1908 roku. W 1912 r. zrzeszało ono 234 członków, a prezesem zarządu był Izrael Wolman⁵⁰.

⁴³ AGAD, KGGW, sygn. 7445; APLódź, RGP-Prez, sygn. 597; S. Pytlaś, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994, s. 175.

⁴⁴ APLódź, RGP-Prez, sygn. 472.

⁴⁵ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APLódź, RGP-Prez, sygn. 705.

⁴⁶ APLódź, RGP-Prez, sygn. 846.

⁴⁷ APLódź, RGP-Prez, sygn. 854.

⁴⁸ APLódź, Rząd Gubernialny Kaliski, sygn. 1616/19.

⁴⁹ APLódź, KGKal, sygn. 1983.

⁵⁰ AGAD, KGGW, sygn. 7294, 7421; APLódź, KGKal, sygn. 2448.

Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Rada Ortodoksyjnych Żydów” w Kielcach zostało wpisane do rejestru 11/24 lutego 1909 roku⁵¹. W Radomiu wsparcia chorym udzielało Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Drobnych Kupców, Rzemieślników i Subiektów Żydów „Linus Hacholim”⁵², a bezpłatnych kredytów Stowarzyszenie Udzielania Bezprocentowych Pożyczek Drobny Kupcom i Rzemieślnikom Żydom⁵³. Statuty obu organizacji zostały zatwierdzone jednocześnie 5/18 stycznia 1907 roku. Prezesem drugiej organizacji był kupiec Leon Bekerman (1907–1912).

Wiadomo tylko o jednej organizacji samopomocowej powstałej w Lublinie w początkowym okresie liberalizacji. Z inicjatywy kupców, rzemieślników i urzędników prywatnych utworzono Żydowską Kasę Posagową. Jej statut zarejestrowano 16/29 maja 1909 r., a po drobnych zmianach, głównie podnoszących wysokość składki, nowy 23 października/5 listopada 1909 roku. Na czele kasy stał w latach 1911–1913 M. Szapiro⁵⁴. W guberni lubelskiej jeszcze tylko w Zamościu z inicjatywy rabina i grupy przedsiębiorców zalegalizowano 20 czerwca/2 lipca 1909 r. Żydowskie Stowarzyszenie Pożyczkowo-Dobroczyenne, którego celem było udzielanie kredytów bezprocentowych. Jego prezesem był dentysta Henryk Suchowolski (1910)⁵⁵.

Specyficzny charakter posiadało Stowarzyszenie Dobroczyenne Pomocy Wzajemnej Biednych Handlarzy i Rzemieślników w Siedlcach zarejestrowane 21 grudnia 1906 r./3 stycznia 1907 roku. Łączyło ono cele samopomocowe z charytatywnymi, w ramach których udzielano w wyjątkowych wypadkach zapomóg bezzwrotnych. Jego prezesami byli nauczyciel Kielman Galicki (1907) i urzędnik prywatny Aron Dawid Międzyrzecki (1908)⁵⁶.

Ogólny charakter samopomocowy miało Żydowskie Stowarzyszenie „Haawas Achim” w Wysokiem Mazowieckim zatwierdzone 13/26 lutego 1909 roku⁵⁷.

Podobnie jak w guberni łomżyńskiej, także w suwalskiej wiadomo o powstaniu tylko jednej organizacji. Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Żydów-Majstrów w Mariampolu wpisano do rejestru 1/14 maja 1907 roku⁵⁸.

Wygaśnięcie nastrojów rewolucyjnych w 1910 r. złagodziło stosunek władz państwowych do organizacji samopomocowych tworzonych przez Żydów

⁵¹ Archiwum Państwowe w Kielcach, Rząd Gubernialny Kielecki, sygn. 6032.

⁵² AGAD, KGGW, sygn. 7200; Archiwum Państwowe w Radomiu (APRad), Urząd Gubernialny Radomski do spraw Stowarzyszeń i Związków (UGRds.Stow), sygn. 2. 10.

⁵³ AGAD, KGGW, sygn. 7200; APRad, UGRds.Stow, sygn. 2, 3, 10.

⁵⁴ Archiwum Państwowe w Lublinie (APLub), Lubelski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (LGUds.Stow), sygn. 15, 66.

⁵⁵ APLub, LGUds.Stow, sygn. 15, 67.

⁵⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2714, 2723, 2803; APLub, Kancelaria Gubernatora Lubelskiego, sygn. 1914:31 st. II; APLub, Siedlecki Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (SGUds.Stow), sygn. 117.

⁵⁷ APBiał, KGL, sygn. 1033, 1114.

⁵⁸ AGAD, KGGW, sygn. 7201.

w Warszawie. Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Biednym Mającym się Połączyć Węzłem Małżeńskim „Achawas Kało” zalegalizowano 14/27 lipca 1910 r.⁵⁹, Żydowskie Stowarzyszenia Pożyczek Bezprocentowych „Ezras Achim”⁶⁰ i Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Rodzinom na Wypadek Śmierci Ich Główni⁶¹ jednocześnie 22 września/5 października 1910 roku. Ich założycielami byli drobni i średni kupcy. Prezesami zarządu pierwszej organizacji byli Abram Borowski (1910–1912) i Mechel-Elja Rozensztrach (1912), drugiej – Szyja Szejnberg (1911), a trzeciej – Henryk Welt (1914).

Zabójstwo premiera i ministra spraw wewnętrznych Piotra Stołypina w 1911 r. i objęcie urzędu przewodniczącego komitetu ministrów przez Włodzimierza Kokowcowa zmieniły ostatecznie stosunek administracji rządowej na sprzyjający Żydom tworzącym organizacje pomocy wzajemnej w Warszawie. Ogólny charakter samopomocowy miały Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Felczerów zarejestrowane 23 września/6 października 1913 r.⁶², Stowarzyszenie Żydowskich Drobnych Handlarzy „Achawas Reim” 28 lutego/13 marca 1914 r.⁶³ i Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Administratorów i Zarządców Domów 16/29 maja 1914 r.⁶⁴ Łączyły one w swej działalności udzielanie wsparcia na wypadek braku pracy, choroby i śmierci z pożyczkami bezprocentowymi. Pierwsza organizacja miała utrzymywać w swej siedzibie także bibliotekę i czytelnię. Jej prezesem był Abe Izaak Krakowski, a trzeciej Lejzor Berkman.

Wyspecjalizowany charakter miały warszawskie Żydowskie Stowarzyszenie Pożyczek Bezprocentowych „Tomchej Achim”⁶⁵ zalegalizowane 13/26 lutego 1913 r. i Kasa Pożyczek Bezprocentowych „Gemilas Chesed” im. Borucha Rejzina 27 listopada/10 grudnia 1913 roku⁶⁶. Dopiero po wybuchu I wojny światowej 13/26 marca 1915 r. zatwierdzono statut Żydowskiego Stowarzyszenia Pożyczek Bezprocentowych „Achawas Chesed”. Starania o jego legalizację rozpoczęto wiosną 1914 roku⁶⁷. Prezesem pierwszej kasy był Wolf Gutgold (1913), a drugiej – Gustaw Adler (1914).

Na przedmieściu ówczesnej Warszawy, w osadzie Pelcowiznie handlarze, rzemieślnicy i urzędnicy doprowadzili do wpisania do rejestru 26 marca/8 kwietnia 1914 r. statutu Stowarzyszenia Pomoc Braca „Achiezer”⁶⁸.

⁵⁹ APWar, WGUds.Stow, sygn. 678.

⁶⁰ APWar, WGUds.Stow, sygn. 760.

⁶¹ APWar, WGUds.Stow, sygn. 788.

⁶² APWar, WGUds.Stow, sygn. 968; S. Lewandowski, *Dzieje ruchu zawodowego pracowników służby zdrowia*, Warszawa 1970, s. 55.

⁶³ APWar, WGUds.Stow, sygn. 1053.

⁶⁴ APWar, WGUds.Stow, sygn. 1013.

⁶⁵ APWar, WGUds.Stow, sygn. 956.

⁶⁶ APWar, WGUds.Stow, sygn. 787.

⁶⁷ APWar, WGUds.Stow, sygn. 1094.

⁶⁸ APWar, WGUds.Stow, sygn. 944.

Także w okresie poprzedzającym I wojnę światową zdarzyły się również odmowy legalizacji organizacji w Warszawie. W 1912 r. nie zarejestrowano stowarzyszenia pomocy wzajemnej nauczycieli i byłych nauczycieli Żydów⁶⁹, w 1913 r. żydowskiego stowarzyszenia pomocy wzajemnej⁷⁰, a w 1914 r. stowarzyszenia pomocy wzajemnej agentów w branży kolonialno-korzennej⁷¹. Na przeszkodzie stały jednak tylko braki formalne w podaniach i projektach statutów.

Poza stolicą Kongresówki w guberni warszawskiej udało się zalegalizować tylko Stowarzyszenie Udzielania Pożyczek Bezprocentowych Drobnym Handlarzom i Rzemieślnikom „Gemilus Chasodim” w osadzie fabrycznej Pruszków (powiat warszawski) 30 grudnia 1913 r./12 stycznia 1914 r.⁷² i Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Mieszkańców osady Wyszaków (powiat pułtuski) 28 lutego/13 marca 1914 roku⁷³. W roku powstania na czele zarządu pierwszej organizacji stał Icek Rozanowicz, a drugiej – Izrael Lewek Kerner.

Nie powiodła się próba utworzenia żydowskiego stowarzyszenia pomocy wzajemnej dla udzielania pożyczek bezprocentowych „Gemilas Chasodim” w osadzie Kowal (powiat włocławski)⁷⁴.

Podobnie jak w latach 1906–1910 inicjatywy drobnych kupców i rzemieślników wyznania mojżeszowego w Łodzi nie napotykały na opór władz państwowych. Ogólny charakter posiadały Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Ezras Hachojlim”⁷⁵ oraz Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Jubilerów, Zegarmistrzów i Grawerów „Mlechos Znow”⁷⁶ zalegalizowane jednocześnie 6/19 kwietnia 1913 roku. Kasami udzielającymi kredytów bezprocentowych były: Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Udzielania Pożyczek Bezprocentowych zarejestrowane 13/26 maja 1911 r.⁷⁷, Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Gemilas Chasodim” (pierwsze) 11/24 stycznia 1913 r.⁷⁸, Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Gemilas Chasodim” (drugie) 15/28 lipca 1913 r.⁷⁹ oraz Kasa Pomocy Wzajemnej „Samoopodatkowanie” przy Stowarzyszeniu Komiwojażerów Łódzkiego Okręgu Handlowo-Przemysłowego 13/26 listopada 1913 roku⁸⁰.

⁶⁹ APWar, WGUds.Stow, sygn. 959.

⁷⁰ APWar, WGUds.Stow, sygn. 1034.

⁷¹ APWar, WGUds.Stow, sygn. 1091.

⁷² APWar, WGUds.Stow, sygn. 986.

⁷³ APWar, WGUds.Stow, sygn. 1033.

⁷⁴ APWar, WGUds.Stow, sygn. 870.

⁷⁵ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1079.

⁷⁶ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1078.

⁷⁷ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 911.

⁷⁸ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1057.

⁷⁹ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1102.

⁸⁰ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 316.

W pozostałych miastach guberni piotrkowskiej powstały tylko kasy pożyczek bezprocentowych. Zatwierdzono statuty: 16/29 sierpnia 1913 r. Żydowskiego Stowarzyszenia Pomocy Wzajemnej „Gemilas Chasodim” w osadzie Aleksandrów Łódzki (powiat łódzki)⁸¹, 4/17 listopada 1913 r. jednocześnie Stowarzyszenia Pomocy Wzajemnej „Gemilas Chasodim” w Piotrkowie Trybunalskim⁸² i Żydowskiego Stowarzyszenia Pomocy Wzajemnej „Gemilas Chasodim” w Pabianicach (powiat łaski)⁸³, a 7/20 marca 1914 r. Żydowskiego Stowarzyszenia Pomocy Wzajemnej „Gemilas Chasodim” w osadzie Stryków⁸⁴. Pierwszym prezesem organizacji pabianickiej był Szyja Herszkowicz. Stowarzyszenie piotrkowskie nie rozpoczęło działalności i 12/25 lipca 1914 r. zostało wykreślone z rejestru.

Z inicjatywy fabrykanta, kupców i rzemieślników zalegalizowano 11/24 marca 1912 r. Żydowskie Stowarzyszenie Pożyczek Bezprocentowych „Gemilas Chasodim” w Kole⁸⁵. Nie powiodła się próba założenia w 1913 r. stowarzyszenia pożyczek bezprocentowych „Ezras Achim” w osadzie Praszka (powiat wieluński)⁸⁶.

Kupcy i średni fabrykanci doprowadzili do zalegalizowania 16/29 listopada 1913 r., a 26 listopada/9 grudnia tego samego roku zatwierdzenia statutu Żydowskiego Stowarzyszenia Pomocy Wzajemnej w Chorobie „Linas Hacedek” w Końskich. Jego pierwszym prezesem wybrano właściciela drukarni Mojżesza Hochberga⁸⁷. Nie powiodła się próba założenia identycznej organizacji w Opocznie w 1914 r. z powodu braków formalnych⁸⁸.

Bezpłatnymi kredytami miały służyć organizacje powołane do życia w Lublinie. Z inicjatywy zamożnych kupców wpisano do rejestru 17 lutego/2 marca 1911 r. Żydowską Kasę Pożyczek Bezprocentowych im. Froima i Hindy-Bruchy Berlinerów „Gemilas Hacedek”⁸⁹, a krawców i kuśnierzy 24 maja/6 czerwca 1913 r. Stowarzyszenie Wspierania Rzemieślników Wyznania Mojżeszowego⁹⁰. Na prezesa zarządu pierwszej organizacji wybrano Daniela Rotbauma.

W sąsiedniej guberni siedleckiej przed wybuchem I wojny światowej powstały kasy pogrzebowe. W Siedlcach zalegalizowano 28 stycznia/10 lutego 1913 r. Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Udzielającej Jednorazowego Wsparcia Rodzinom po Śmierci Ich Głów⁹¹, a w Międzyrzeczu Podlaskim (powiat radzyński)

⁸¹ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1111.

⁸² APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1132.

⁸³ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1128.

⁸⁴ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1157.

⁸⁵ APŁódź, KGKał, sygn. 2373.

⁸⁶ APŁód , KGKał, sygn. 2448.

⁸⁷ AGAD, KGGW, sygn. 8230; APRad, UGRds.Stow, sygn. 2, 68.

⁸⁸ APRad, UGRds.Stow, sygn. 2, 91.

⁸⁹ APLub, LGUds.Stow, sygn. 15, 65.

⁹⁰ APLub, LGUds.Stow, sygn. 16, 161.

⁹¹ APLub, SGUds.Stow, sygn. 118.

31 maja/13 czerwca 1913 r. Żydowską Kasę Pomocy Wzajemnej na Wypadek Śmierci⁹². Założycielami obu organizacji byli urzędnicy prywatni oraz osoby wykonujące wolne zawody.

Nie powiodła się próba utworzenia w 1913 r. żydowskiego towarzystwa dobroczynnego „Gemilas Chased” w Łomży, które miało mieć charakter bezprocentowej kasy pożyczkowej⁹³.

W latach 1911–1914 była wyraźnie widoczna tendencja w warszawskim urzędzie do spraw stowarzyszeń do ograniczania liczby żydowskich związków zawodowych w stolicy Kongresówki. Łączyło się to z przekonaniem panującym wśród jego wyższych urzędników o zagrożeniu, jakie związki stanowiły dla bezpieczeństwa i porządku publicznego.

Trudności w tworzenia związków zawodowych w Warszawie spowodowały chęć prowadzenia ich działalności w ramach stowarzyszeń pomocy wzajemnej. W kwietniu 1911 r. próbowano założyć stowarzyszenie pomocy wzajemnej cholewkarzy. Warszawski Wydział Ochrony Bezpieczeństwa Publicznego i Porządku (Ochra) wskazał, że inicjatorzy to działacze Bundu, którzy w rzeczywistości chcieli powołać do życia związek zawodowy⁹⁴. Podobne podejrzania spowodowały, że w latach 1911–1912 odmówiono próśbom o legalizację stowarzyszenia wsparcia subiektów handlowych branży hurtowo-tekstylniej⁹⁵. Braki formalne uniemożliwiły rejestrację stowarzyszenia wzajemnej pomocy gazeciarzy w lipcu 1914 roku⁹⁶.

Jednak w końcu 1912 r. nastąpił pewien wyłom w polityce administracji państwowej względem żydowskich pracowników najemnych w stolicy Kongresówki. Stowarzyszenie Subiektów Handlu Tekstylami w Warszawie zostało zarejestrowane 8/21 kwietnia 1913 roku. Jego założycielami była ta sama grupa, której nie powiodła się legalizacja stowarzyszenia wsparcia subiektów handlowych branży hurtowo-tekstylniej⁹⁷.

W Łodzi władze zajmowały bardziej liberalne stanowisko wobec tworzenia organizacji samopomocowych przez żydowskich pracowników najemnych. W mieście zatwierdzono 9/22 lipca 1912 r. Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Pracujących w Łódzkiej Rzeźni Żydowskiej⁹⁸, a 11/24 stycznia 1913 r. Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Gazeciarzy⁹⁹.

Także w dwóch innych miastach guberni piotrkowskiej inicjatywy żydowskich najemnych pracowników umysłowych zatrudnionych w fabrykach i fir-

⁹² APŁub, SGUds.Stow, sygn. 122.

⁹³ APBiał, KGŁ, sygn. 1143.

⁹⁴ APWar, WGUds.Stow, sygn. 756.

⁹⁵ APWar, WGUds.Stow, sygn. 813.

⁹⁶ APWar, WGUds.Stow, sygn. 1131.

⁹⁷ APWar, WGUds.Stow, sygn. 964; S. Wrzosek, *Organizacje...*, s. 89.

⁹⁸ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1009; W.L. Karwacki, *Związki...*, s. 429.

⁹⁹ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1056; W.L. Karwacki, *Związki...*, s. 429.

mach handlowych nie napotkały sprzeciwu ze strony administracji państwowej. Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Subiektów w Tomaszowie Mazowieckim wpisano do rejestru 9/22 lipca 1912 r.¹⁰⁰, a w Brzezinach 16/29 kwietnia 1914 r.¹⁰¹ Organizacja tomaszowska obok najemnych pracowników umysłowych zrzeszała przedsiębiorców, a prezesem jej zarządu był wspomniany dyrektor W. Landau.

Żydowskie gminy wyznaniowe tradycyjnie udzielały wsparcia materialnego swym członkom. Jednak wzrost liczby ich wiernych w wielkich skupiskach w Królestwie Polskim, wśród których znaczną część stanowili imigranci, spowodował, że gminy nie były w stanie wypełniać swych funkcji dobroczynnych. Aż do wybuchu rewolucji nie istniała możliwość tworzenia legalnych związków zawodowych. Trudne położenie materialne żydowskich pracowników najemnych zatrudnionych w dużych firmach handlowych skłoniło ich w połowie XIX w. do tworzenia organizacji samopomocowych, które były wspierane finansowo przez przedsiębiorców. Najemni pracownicy wyznania mojżeszowego pracujący w warsztatach rzemieślniczych nie podejmowali takich działań w związku z rodzinnym charakterem firm. Narastanie trudności w prowadzeniu przedsiębiorstw przez drobnych i średnich kupców oraz rzemieślników w końcu XIX w. wywołało ich zainteresowanie zakładaniem stowarzyszeń pomocy wzajemnej.

Początkowo organizacje samopomocowe były legalizowane na zasadzie precedensu przez ministra spraw wewnętrznych Cesarstwa Rosyjskiego. Dopiero w 1904 r. minister spraw wewnętrznych wydał ogólny statut wzorcowy dla stowarzyszeń pomocy wzajemnej, a wcześniej w 1894 r. minister oświaty ludowej statut wzorcowy tylko dla organizacji tego rodzaju skupiających nauczycieli. Po wydaniu tymczasowych przepisów o stowarzyszeniach i związkach w 1906 stały się one podstawą prawną legalizacji organizacji samopomocowych.

W okresie ograniczania legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim (1864–1894) zarejestrowano 2 żydowskie stowarzyszenia pomocy wzajemnej, w okresie regulowania (1894–1906) – 4, a w okresie liberalizacji (1906–1914) – 61. Wśród organizacji najwięcej realizowało jednocześnie różne cele – 33. Były także stowarzyszenia wyspecjalizowane: 20 – bezprocentowych kas pożyczkowych, 6 – kas posagowych, 4 – kasy pogrzebowe oraz 4 – kasy chorobowe. Spośród guberni najwięcej żydowskich organizacji powstało w piotrkowskiej – 32 i warszawskiej – 17; w lubelskiej – 5, kaliskiej – 4, radomskiej i siedleckiej po 3, a w kieleckiej, łomżyńskiej i suwalskiej po 1. Spośród rodzajów miast w gubernialnych powstało 25, powiatowych – 29, innych miastach – 5, a osadach – 8. Najwięcej stowarzyszeń zalegalizowano w Łodzi – 21 i Warszawie – 14. Było to uwarunkowane poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego.

¹⁰⁰ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1000.

¹⁰¹ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1164.

Wobec narastania w najwyższych władzach Cesarstwa Rosyjskiego nastrojów niechętnych wyznawcom judaizmu w 1902 r. generał-gubernator warszawski wydał zarządzenie zakazujące tworzenia organizacji samopomocowych samodzielnie przez Żydów, które obowiązywało do początku liberalizacji życia społecznego w Królestwie Polskim w 1906 roku. Po krótkim okresie wprowadzenia pełnej swobody w Warszawie w latach 1907–1910 istniała praktyka administracji państwowej uniemożliwiania tworzenia tego rodzaju stowarzyszeń przez Żydów. Gdy władze zaprzestały legalizowania żydowskich związków zawodowych w Królestwie Polskim w 1910 r., najemni pracownicy wyznania mojżeszowego powrócili do zakładania stowarzyszeń pomocy wzajemnej. Spotkało się to jednak z ograniczaniem ich liczby przez administrację państwową w Warszawie. Po rozpoczęciu działalności przez organizacje pojawiała się w ich części apatia członków związana z brakiem możliwości realizacji celów spowodowana trudnościami finansowymi, prowadząca niekiedy do samolikwidacji.

Tabela

Żydowskie legane stowarzyszenia pomocy wzajemnej w Królestwie Polskim w latach 1867–1914

lp.	rok legalizacji	miejsowość	nazwa
1	1867	Warszawa	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Subiektów Handlowych Wyznania Mojżeszowego
2	1886	Łódź	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Subiektów
3	1894	Łódź	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Nauczycieli i Byłych Nauczycieli Żydów
4	1898	Lublin	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Subiektów i Drobnych Handlarzy Wyznania Mojżeszowego
5	1900	Warszawa	Stowarzyszenie Pomocy Drobny Kupcom, Subiektom i Rzemieślnikom Żydom „Achiezer” (Pomoc Bracka)
6	1904	Łódź	Kasa Posagowa „Wesele”
7	1906	Kalisz	Kasa Pożyczkowa przy Towarzystwie Pomocy Biednym Żydom
8	1906	Łódź	Żydowskie Żeńskie Stowarzyszenie Pożyczek Bezprocentowych
9	1907	Mariampol	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Żydów-Majstrów
10	1907	Siedlce	Stowarzyszenie Dobroczyńne Pomocy Wzajemnej Biednych Handlarzy i Rzemieślników
11	1907	Radom	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Drobnych Kupców, Rzemieślników i Subiektów Żydów „Linax Hacholim”
12	1907	Radom	Stowarzyszenie Udzielania Bezprocentowych Pożyczek Drobny Kupcom Rzemieślnikom Żydom
13	1907	Stryków	Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej w Czasie Choroby „Linax Hacedek”

lp.	rok legalizacji	miejsowość	nazwa
14	1907	Warszawa	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Kupców Wyznania Mojżeszowego „Somah Noflim”
15	1907	Warszawa	Stowarzyszenie Udzielania Pożyczek Bezprocentowych Drobnym Kupcom i Rzemieślnikom Żydom
16	1907	Warszawa	Związek Agentów i Inspektorów Pracujących we Wszystkich Gałęziach Ubezpieczeń w Królestwie Polskim
17	1908	Bałuty	Stowarzyszenie Pomoc Bracka Chorym „Miszmeres Hacholim”
18	1908	Łódź	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Akuszerek
19	1908	Łódź	Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Achi-Ezer”
20	1908	Łódź	Żydowskie Stowarzyszenie Posagowe
21	1908	Sieradz	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Kupców, Drobnych Kupców i Rzemieślników Wyznania Mojżeszowego „Somah Noflim”
22	1909	Kalisz	Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Chorym „Linas Hacedek”
23	1909	Kielce	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Rada Ortodoksyjnych Żydów”
24	1909	Lublin	Żydowska Kasa Posagowa
25	1909	Łódź	Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Właścicieli Zakładów Krawieckich „Hebrat Heitin”
26	1909	Łódź	Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej w Potrzebie „Gemilas Chasodim”
27	1909	Łódź	Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Ezra”
28	1909	Łódź	Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Linas Hacedek”
29	1909	Łódź	Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Kobiet przy Zawieraniu Związku Małżeńskiego „Hachnuses Kało”
30	1909	Tomaszów Mazowiecki	Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Linas Hacedek”
31	1909	Wysokie Mazowieckie	Żydowskie Stowarzyszenie „Haawas Achim”
32	1909	Zamość	Żydowskie Stowarzyszenie Pożyczkowo-Dobroczyenne
33	1910	Częstochowa	Stowarzyszenie Wspierania Niezamożnych Handlarzy i Rzemieślników Żydów „Gemilas Chasodim”
34	1910	Częstochowa	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Handlarzy i Rzemieślników Żydów
35	1910	Łódź	Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Mogiejn Elef”
36	1910	Warszawa	Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Biednym Mającym się Połączyć Węzłem Małżeńskim „Achawas Kało”
37	1910	Warszawa	Żydowskie Stowarzyszenie Pożyczek Bezprocentowych „Ezras Achim”

lp.	rok legalizacji	miejsowość	nazwa
38	1910	Warszawa	Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Rodzinom na Wypadek Śmierci Ich Głów
39	1911	Lublin	Żydowska Kasa Pożyczek Bezprocentowych im. Froima i Hindy-Bruchy Berlinerów „Gemilas Hacedek
40	1911	Łódź	Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Udzielania Pożyczek Bezprocentowych
41	1912	Koło	Żydowskie Stowarzyszenie Pożyczek Bezprocentowych „Gemilas Chasodim”
42	1912	Łódź	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Pracujących w Łódzkiej Rzeźni Żydowskiej
43	1912	Tomaszów Mazowiecki	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Subiektów
44	1913	Aleksandrów Łódzki	Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Gemilas Chasodim”
45	1913	Końskie	Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej w Chorobie „Linias Hacedek”
46	1913	Lublin	Stowarzyszenie Wspierania Rzemieślników Wyznania Mojżeszowego
47	1913	Łódź	Kasa Pomocy Wzajemnej „Samoopodatkowanie” przy Stowarzyszeniu Komiwojażerów Łódzkiego Okręgu Handlowo-Przemysłowego
48	1913	Łódź	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Ezras Hachojlim”
49	1913	Łódź	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Gazeciarzy
50	1913	Łódź	Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Gemilas Chasodim” (pierwsze)
51	1913	Łódź	Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Gemilas Chasodim” (drugie)
52	1913	Łódź	Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Jubilerów, Zegarmistrzów i Grawerów „Mlechos Znow”
53	1913	Międzyrzec Podlaski	Żydowska Kasa Pomocy Wzajemnej na Wypadek Śmierci
54	1913	Pabianice	Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Gemilas Chasodim”
55	1913	Piotrków Trybunalski	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Gemilas Chasodim”
56	1913	Siedlce	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Udzielającej Jednorazowego Wsparcia Rodzinom po Śmierci Ich Głów
57	1913	Warszawa	Kasa Pożyczek Bezprocentowych „Gemilas Chesed” im. Borucha Rejnina
58	1913	Warszawa	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Felczerów
59	1913	Warszawa	Stowarzyszenie Subiektów Handlu Tekstylami
60	1913	Warszawa	Żydowskie Stowarzyszenie Pożyczek Bezprocentowych „Tomchej Achim”

lp.	rok legalizacji	miejsowość	nazwa
61	1914	Brzeziny	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Subiektów
62	1914	Pelcowizna	Stowarzyszenie Pomoc Bracka „Achiezer”
63	1914	Pruszków	Stowarzyszenie Udzielania Pożyczek Bezprocentowych Drobnym Handlarzom i Rzemieślnikom „Gemilus Chasodim”
64	1914	Stryków	Żydowskie Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej „Gemilas Chasodim”
65	1914	Warszawa	Stowarzyszenie Żydowskich Drobnych Handlarzy „Achawas Reim”
66	1914	Warszawa	Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Administratorów i Zarządców w Domów
67	1914	Wyszków	Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Mieszkańców

Bibliografia

- Badziak K., Walicki J., *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi do 1939 roku*, Łódź 2002.
- Guesnet F., *Żydowskie i niemieckie organizacje w Łodzi w XIX wieku; typy i stosunki*, [w:] *Polacy–Niemcy–Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997, s. 162–191.
- Karwacki W.L., *Związki zawodowe i stowarzyszenia pracodawców w Łodzi (do roku 1914)*, Łódź 1972.
- Lewandowski S., *Dzieje ruchu zawodowego pracowników służby zdrowia*, Warszawa 1970.
- Marek L., *Początki ruchu zawodowego wśród pracowników handlowych w Warszawie (1856–1881)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 2 (58), 1966.
- Marek L., *Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Pracowników Handlowych Wyznania Mojżeszowego (1882–1903)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 2 (70), 1969.
- Pytlas S., *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994.
- Ringel M., *Ustawodawstwo Polski Odrodzonej o gminach żydowskich*, [w:] *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. 2, red. A. Haffika, I. Schiper, A. Tartakower, Warszawa 1932.
- Wrzosek S., *Organizacje pracowników handlu gastronomii i spółdzielczości w Polsce*, t. 1 do 1918 roku, Warszawa 1972.
- Wrzosek S., *Pracownicy handlu Królestwa Polskiego w okresie rewolucji 1905–1907 roku*, „Kwartalnik Historii Ruch Zawodowego” 2 (42), 1972.

Wojciech Jaworski
(Independent scholar, Sosnowiec)

JEWISH MUTUAL AID ASSOCIATIONS IN THE KINGDOM OF POLAND
(1867–1914)

S u m m a r y

The difficult position of Jewish workers employed in big trading companies prompted them to create mutual aid associations in the mid-nineteenth century. Moreover, increasing difficulties encountered at the end of the century by small and medium-size merchants and artisans increased their own interest in setting up these organisations. Initially, these self-assistance associations were legalised based on precedence by the Interior Minister of the Russian Empire. It was not until 1904 that the Interior Minister approved a model statute for mutual aid associations. Ten years earlier, in 1894, a similar statute was approved by the Ministry of National Education for organisations of this type focusing on teachers. After the issuance of temporary regulations on associations and organisations, these became the basis for the legalisation of mutual aid associations. During the period when there were legal limits on social life in the Kingdom of Poland (1864–1894), two Jewish mutual aid associations were registered; four more were registered during the regulatory period (1894–1906); and 61 during the period of liberalisation (1906–1914). Among these, the majority (33) had diverse goals in their statutes. There were also specialised associations: 20 were established for interest-free loans, 6 for dowry funds, 4 for funeral funds and 4 for sick funds. The largest number of associations – 32 – were established in the Piotrków district (*gubernia*), while there were 17 in the Warsaw district. 21 operated in the city of Łódź and 14 in the city of Warsaw. In 1902, in the wake of increasing antisemitism in the Russian Empire, the Governor General of the Kingdom of Poland issued a decree forbidding the registration of Jewish mutual aid associations. This edict was in force until 1906. After a short period of liberalisation, the state authorities adopted a policy of preventing the creation of mutual aid associations by Jews between 1907 and 1910.